

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України

Питання взаємозв'язку художніх історичних творів з науковою літературою

До оцінки організацій «українських більшовиків»

Політична діяльність В. К. Винниченка

І. В. Лучицький — дослідник історії французької буржуазної революції (До 200-річчя революції)

Голод на Україні (1931—1933 рр.)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста
Костомаров. Мазепа

7'89

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфєр, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносєв, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк,
канд. іст. наук В. М. Ричка

Художній редактор В. П. Литвищенко
Технічний редактор О. В. Диваул
Коректор Л. П. Захарченко

Здано до набору 12.05.89. Підп. до друку 22.06.89.
БФ 37720. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.
вид. арк. 15,74. Тираж 5130 пр. Зам. 09-66. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 7 (340),
июль, 1989. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Ком-
партии Украины — филиал Института марксизма-лени-
низма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан
в 1967 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке).
Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство
«Наукова думка».

Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кірова, 4.
Киевская книжно-журнальная типография научной книги.
252030, Киев 30, ул. Ленин, 19.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7 (340)
ЛИПЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

Курас І. Ф. Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду
Компартії України 3

* * *

Гусев В. І. Парламентська тактика більшовиків 18

ІНТЕРВ'Ю

Питання взаємозв'язку художніх історичних творів з науковою літературою . . . 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Солдатенко В. Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків»
(закінчення) 49

100-річчя проголошення 1 Травня щорічним святом солідарності міжнародного пролетаріату

Горякіна В. С. (Сімферополь). Першотравневі свята на Україні (1895—
1904 рр.) 57

* * *

Тичина А. К. (Ізмаїл). До становлення соціально-політичного механізму
управління виробництва (1920—1925 рр.) 62

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Гриценко А. П. Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби
проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадян-
ської війни (1917—1920 рр.) 73

ІСТОРИЯ В ОСОБАХ

Хміль І. С. Політична діяльність В. К. Винниченка 82

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Таран Л. В. І. В. Лучицький — дослідник історії французької буржуазної революції (До 200-річчя революції) 92

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод на Україні (1931—1933 рр.) 99

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста 112

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Подов В. І. (Лисичанськ). До історії відкриття кам'яного вугілля в Донбасі 124

НАШ КАЛЕНДАР

Гломозда К. Ю. Російська армія часів Полтавської битви (До 280-річчя битви) 128

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (продовження) 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Романцов В. О., Шульга І. В., Євсейчик І. Ф. Історія КПСС. Курс лекцій 144

Гаврилюк О. Ю., Плісюк В. П. (Львів). О. І. Семків. Преодолення различий между городом и деревней: опыт и проблемы партийного руководства (на материалах партийных организаций Украины) (1965—1988 гг.) 146

Гайдуков Л. Ф. А. А. Спири. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров 149

Патлажан Ю. І. (Івано-Франківськ). В. Мельниченко. Расстреляна в Одессе 151

* * *

Перебудова та історична наука. Бібліографічний покажчик (закінчення) 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Тимченко С. М. (Запоріжжя). Читальська конференція «Українського історичного журналу» в Запорізькому держуніверситеті 156

Колодезева С. П. Захист докторської дисертації В. І. Михайленком 157

Теми дисертацій 158

В. І. Подов (Лисичанськ)

До історії відкриття кам'яного вугілля в Донбасі

Наприкінці першої чверті XVIII ст. було відкрито Донецький басейн. У 1722 р. російський рудознавець Григорій Капустін повідомив про розшукані ним на Дону у козацьких містечках поклади кам'яного вугілля. 28 грудня того ж року Берг-колегія відправила його та солдата М. Стоббового: «...На Дон, в казачьї городки близ Кундрючья городка в Оленьих горах да в Воронежскую губернию близ города Середы под село Белогородье того каменного угля и руд копать в глубину сажені три и более и, накопав пудов по пяти, привезти к Москве...»¹ Він виконав доручення й привіз зразки руди та вугілля, але іноземні спеціалісти дали негативну оцінку їх якості. Берг-колегія почала готувати нову експедицію. Очолити її запросили англійця Ніксона. Г. Капустін теж увійшов до її складу. Він мав показати місця, де брав вугілля та руди. Тут важливо підкреслити таку деталь: місцевість (Кундрючі містечка на Оленьчих горах) у документах колегії та у звітах Г. Капустіна була окреслена досить точно. Знаходилася вона у східній частині Донбасу, у межах нинішньої Ростовської, а Білогір'я — у Воронежській області². У той час, у кінці 1721 р., бахмутські солеварі відшукали кам'яне вугілля в самому центрі Донбасу — у Бахмутській провінції. 20 січня 1722 р. до Берг-колегії було відправлено «для объявления разных руд для проб в двух боченках да еще в боченке земляного угля, которые де обысканы близ Бахмутских соляных заводов»³. Через два роки, 23 січня 1724 р., з Бахмута * від лантрата М. Вепрейського та капітана С. Чиркова у Санкт-Петербург на ім'я Петра I надійшло донесення. У ньому повідомлялося, що з Белгородської провінції до Бахмута для добування й апробації «вновь изысканных земляных угольев и соляных вод... прислано 194 человека. И теми работными людьми оное уголье окапывано в горе по меру: в длину пятнадцать сажен, в вышину десять сажен. И оное земляное уголье употребляется ныне на бахмутские соляные заводы в казенные кузницы на латание солеваренных сковород и на другие поделки». Далі мова йшла про те, що бахмутські солеварі варили сіль на річці Біленькій у Рибінському полку «від Рибного на відстані півтора ста верст, а також у Бахмутській провінції на річці Красній»⁴.

Разом з донесенням Вепрейський та Чирков відправили до державної камор-колегії ** зразки розшуканих ними вугілля, руд та вивареної солі. Вони також запитували, що їм слід робити надалі. У реєстрі, підписаному ними, йшлося про те, що для апробації були направлені «уголья земляного і руд, которые изысканы в урочище Скелеватое, расстоянием от Бахмута в двадцати пяти верстах, руда,

¹ Центр. держ. арх. стародав. актів СРСР (далі — ЦДАДА СРСР), ф. 271, оп. 1, спр. 91, арк. 346 зв.

² Детальніше про це див.: Укр. іст. журн.— 1972.— № 6.— С. 159—160.

³ ЦДАДА СРСР, ф. 271, оп. 1, спр. 629, арк. 71.

* Бахмут — нині м. Артемівськ Донецької області.

⁴ Открытие и начало разработки угольных месторождений в России.— М.: Л., 1952.— С. 58.

** Камор-колегія — одна з центральних установ у Росії, що відала прибутками держави. Створена за указом Петра I у 1717 р. Проіснувала до 1775 р.

что изыскана в урочище на речке Беленькой расстоянием от Бахмута в пятидесяти верстах... Черной земли, подобно камню, двенадцать фунтов. Изыскано на указанной речке Белинка»⁵. За визначенням пробірного майстра Вейса, бахмутські руди «нічого не вмщували». Це була порожня порода. Тільки проби вугілля він оцінив позитивно. У його заключенні зазначено: «№ 4. Черная земля, подобная камню. Взята на той же речке Беленькой,— уголь хороший»⁶. Цей висновок підтвердив і Ніксон, який 5 травня 1724 р. записав: «Показывали мне уголь в коллегии, которое я опробывал. И оно является изрядное. Он сравнивает его с лучшим английским»⁷. Відомості про бахмутське вугілля виявилися настільки важливими, що Берг-колегія вирішила доповнити вже розроблений маршрут пошуків новим пунктом. Експедиція мала з Москви їхати до Переяславської провінції на Рязанщині, а потім «в Воронежскую губернию, казачьи городки на Оленьих горах и в село Белогорье на Осеред. И как оные места осмотрены будут, ехать в Бахмутскую провинцию»⁸.

У майбутньому поїздку до Кундрючих містечок на Оленьих горах з цього маршруту було виключено. Пояснити це допоможе лист Ніксона, надісланий адміралу Гордону, в якому він 7 грудня 1724 р. з Білогороддя * писав: «Вчерашнего дня прибыли сюда два человека из коллегии. Оных людям велено со мною в Бахмут ехать для сыскания угля, отсюда 400 верст»⁹. Експедиція звідти відразу ж відправлялася до Бахмутської провінції.

У фонді Берг-колегії зберігаються два донесення Ніксона про результати пошуків кам'яного вугілля у Бахмутській провінції. Одне з них, яке було написане в Бахмуті у січні 1725 р., частково використане у книзі «Открытие и начало разработки угольных месторождений в России» під редакцією А. О. Зворикіна (хоча там і не сказано, що мова йде про донесення Ніксона). Воно допомагає з'ясувати, що експедиція прибула до Бахмута в грудні 1724 р. А звітди, як розповідає Ніксон, «отвез меня шляхтич да сержант 60 верст, где греб уголь буровом, которые, уголь, лежат в толщину 45 дюймов под горой. Однако оные уголь никакого прямого распространения не имеют. По тому месту на стороне реки еще 39 футов бурил и также там уголь нашел, над которыми лежит крепкий камень. Оные уголь не такие добрые, как те, которые мне смотреть показаны, которые будто от Бахмута взяты. Может быть, что оные под горою долго будут, ибо фундамент на горе имеет вид хороший и, как я чаю, то оные уголь лежат по тому фундаменту и долго протянутся. Я надеюсь, что здесь можно добрый угольный завод завести. И есть еще два другие места, одно расстоянием отсюда 3 версты, а другое одна верста, которые та-кож угольные признаки имеют».

Далі Ніксон повідомляв, що звідти він поїхав «на Скелевое, 25 верст от Бахмута, и нашел новое уголь. На там уже все уголь, которое не было залито водой, забрано, и кажется мне, что уголь под водой есть. И того ради надобно ров вырыть и огребу на другой стороне сделать...»¹⁰ В донесенні Ніксон не уточнив назву того місця, де він виявив вугілля, вказавши лише відстань до нього від Бахмута. Автор цієї замітки виявив в архіві ще один цікавий документ — рапорт Ніксона від 25 травня 1725 р., в якому йшлося про наслідки роботи експедиції у с. Петрово (на Рязанщині), в Білогір'ї та Бахмутській провінції. Він писав: «При речке Белинке нашел я уголь, и оные

⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 271, оп. 1, спр. 629, арк. 188—188 зв.

⁶ Там же, арк. 190.

⁷ Там же, арк. 191.

⁸ Там же, арк. 193.

* Сучасна назва — Білогір'я (Воронезька область). У документах Берг-колегії частіше писали «Білогороддя», а у листах Ніксона — «Бела город».

⁹ Там же, арк. 465.

¹⁰ Там же, арк. 445—446.

лежат под водою. И ежели вниз до угля копано будет, то имеетца надеяние хорошее, ибо около тамошнего места есть фундамент изрядной». У третьяго пункті його рапорту повідомлялося, що «при вышеписанной речке разстоянием от того 3 версты обретається уголье, которое примешано с шифером. И от того оные уголья неясно горят, а буде повелено будет у того уголья впредь работать, то, может, шифер от того буде менее быть и уголье будут хорошие, ибо вверху есть фундамент добрый»¹¹. На перший погляд, може здатися, що місця, де вперше було відкрито поклади кам'яного вугілля в Бахмутській провінції, названі досить точно. Вказано урочище та відстань від Бахмута. Що ж до Скельового, то в ньому сумнівів немає. А ось відносно річки Белінки не все було зрозуміло. Історики неодноразово звертали ся до питання про відкриття кам'яного вугілля в Донбасі. Вони намагалися визначити і його місцезнаходження у Бахмутській провінції. А. О. Скальковський приблизно назвав район сучасного м. Лисичанська. Щоправда, він пов'язував це з мандрівкою Г. Капустіна на Дон, у козачі містечка на Оленячих горах, с. Білогір'я¹², що ще більше заплутало справу.

А. О. Зворикін та інші дослідники зробили необхідні уточнення і з'ясували, що перші пошуки кам'яного вугілля та руд Капустін здійснив за межами Бахмутської провінції. (Тобто вони усунули внесу А. О. Скальковським плутанину). Але виникла інша проблема: де, в яких місцях бахмутські солевари та Ніксон розшукали вугілля? Що це за річка Белінка?

У названій вище книжці під редакцією А. О. Зворикіна про все це сказано так: «Судячи з донесень, перші розвідки були проведені у 60-ти верстах від Бахмута поблизу річки Белінки, на північний схід від Бахмута (очевидно, у районі сіл Білогір'я—Привільне, про які йдеться у вищезазначеній статті А. О. Скальковського). Там було виявлено пласт вугілля товщиною 45 дюймів (1,14 м)...»¹³.

Слід сказати, що в жодному з архівних документів не вказано напрямку від Бахмута до річки Белінки. У наведеному вище уривку слова «на північному сході від Бахмута» дописані самим А. О. Зворикіном або його безіменними співавторами. У той же час район перших розвідок вугілля він визначив приблизно. Вчений повторив помилку А. Скальковського (хоча і відносно іншого часу), яку сам же розкрипував. Не маючи інших джерел, багато хто з дослідників прийняв його припущення за істину. Автор даної замітки теж не був винятком.

На яких доказах ґрунтувалася ця здогадка? Особливо притягальним виявилось урочище Лисячий байрак, де в 1795 р. було закладено першу в Донбасі шахту і згодом виник Лисичанськ. У зв'язку з початком промислової розробки кам'яного вугілля цей район став досить відомим. На користь цієї здогадки свідчив незаперечний факт, що шахта ця в Лисячому байраці була неподалік від річки Верхня Біленька.

Та чи досить цих даних, щоб погодитися з припущенням А. О. Зворикіна? Безумовно, ні, бо байрак все ж таки ближче до річки Сіверський Донець, знаходиться на відстані 500 м від неї*. Якби Вепрейський і Чирков брали вугілля в цьому місці, а експедиція побувала саме тут, то в їхніх донесеннях називався б Сіверський Донець. Такий орієнтир не міг би залишитися непоміченим.

Отже, у гаданих документах ішлося про іншу річку під назвою Белінка. Тим більше, що в межах Бахмутської провінції, котра

¹¹ Там же, арк. 396—396 зв.

¹² Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края.— Одесса, 1853.— Ч. 2.— С. 508—509.

¹³ Открытие и начало разработки угольных месторождений в России.— С. 44.

* Байрак також знаходився неподалік від річки Верхня Біленька, але на відстані шести кілометрів від неї.

тоді охоплювала значну частину території сучасних Донецької та Ворошиловградської областей, протікало багато річок з аналогічними або ж схожими назвами. Серед них — Верхня Біленька та Нижня Біленька, що несли свої води у Сіверський Донець, Біленька, яка вливалася в Казанний Торець, Біла — у Лугань. Де ж, на якій з них було відкрито вугілля?

Відповідь на таке запитання допоможуть дати документи, виявлені автором цих рядків в архіві. Насамперед це план «Городни буераки, речка Белінка, от города Бахмута 50 верст»¹⁴. Не можна не побачити, що вже сама назва річки, особливість її написання та відстань від Бахмута вказують на зв'язок документа з повідомленнями солеварів та Ніксона. Підготував його сучасник Г. Капустіна, син віце-президента Берг-колегії бергмайстер Г. У. Райзер. На плані показані верхня течія р. Белінки та р. Чорнушина, яка впадала в неї. Із сучасних картосхем відомо, що Чорнушина (Чорнуха) бере свій початок неподалік від м. Дебальцеве Донецької області і вливається в р. Білу (притока Лугані) біля с. Малоіванівка, у 4-х км від Зоринська Перевальського району Ворошиловградської області. Біля її витоків ще у XVIII ст. виник населений пункт, який нині відомий як шахтарське селище Чорнухіне.

Тут на шляху дослідників трапляється ще одна загадка: у згаданих вище документах йдеться про р. Белінку. І на плані показано, що р. Чорнушина впадає в неї. А от мешканці тих місць знають, що Чорнушина (Чорнуха) вливається в р. Білу. Відгадати цю таємницю допоміг ще один план — «Бахмутский дистрикт»¹⁵. Згідно з ним, річка, яка несе свої води у Лугань (її нині називають «Біла»), на початку XVIII ст. мала назву «Белінка». Саме тут у 20-х роках XVIII ст. і було відкрито поклади кам'яного вугілля.

На плані «Городни буераки, речка Белінка, от города Бахмута 50 верст» позначено певну кількість шурфів, стародавні горни й 2-а рови. Всі вони — сліди діяльності людей, які шукали, видобували в тих місцях вугілля і залізну руду. Порівнявши стару схему із сучасним планом місцевості, неважко визначити, що ці шурфи, рови й горни були на околицях нинішнього селища робітників Яшикове Перевальського району Ворошиловградської області. У давні часи там населеного пункту не існувало*. На відстані двох кілометрів від селища, на горі (чи не про неї згадувала експедиція?) в 1910 р. було закладено шахту № 11, яка вже не діє. Нині неподалік від цього місця працює шахта «Україна».

Таким чином, кам'яне вугілля у Бахмутській провінції було відкрите місцевими солеварами, а в грудні 1724 р. — обстежене експедицією Ніксона не на р. Верхня Біленька, як раніше вважалося, а на р. Біла — колись вона мала назву «Белінка», — що впадає в Лугань. Це територія сучасного Перевальського району Ворошиловградської області.

Одержано 17.02.87

¹⁴ ЦДАДА СРСР, ф. 271, плани й креслення, № 360.

¹⁵ Там же, № 358.

* Вже у 1795 р. там робилися спроби видобувати вугілля.